

Miltos SACHTOURIS, *Het Hoofd van de Dichter en andere gedichten*. Vertaling: Bernadette Wildenburg en Jan Veenstra. Groningen, Styx Publications, 1993 (OBOLOS VII).

Dat deze bloemlezing uit het oeuvre van de (neo-)surrealist Sachtouris verschijnt bij een uitgeverij die de naam van één van de onderwereldrivieren uit de Griekse mythologie draagt en dan in een reeks waarvan de naam daar nog eens indirect naar verwijst (de obool was het muntstukje dat de afgestorvene aan Charon, de veerman van de doden, moest betalen om over de Styx te worden gezet) heb ik ervaren als een toeval met diepere betekenis: tenslotte heeft niemand minder dan Freud, één van de grote autoriteiten op wie de surrealisten zich in hun theoretische geschriften beroepen, de onderwereldrivieren tot symbool gemaakt van het onderbewuste en de droom (kijk alleen al naar het aan Vergilius' *Aeneis* ontleende motto van zijn *Traumdeutung*: *Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo* ("Als ik de goden daarboven niet kan vermurwen, zal ik de Acheron in beroering brengen"), de Acheron is een andere, met de Styx verwisselbare hellestroom). En precies "droomachtig", "nachtmerrie-achtig" zijn de begrippen die dadelijk bij de lezer van Sachtouris' gedichten opkomen. Zowel de beelden op zich als de soms abrupte vergelijkingen van het ene beeld naar het andere doen vaak aan droomervaringen (nachtmerries) denken: men leze het waarschijnlijk niet toevallig als openingsgedicht van deze bloemlezing fungerende Τ'ΟΝΕΙΡΟ - DE DROOM, of het tweede dat ondanks de veelbelovende titel Ο ΣΩΤΗΡΑΣ - DE REDDER alles weg heeft van een nachtmerrie, en eigenlijk geldt dit voor de meeste gedichten van deze bundel.

Er zijn in deze poëzie elementen aanwezig, waarvan men, voortgaande op zijn leeservaring, zou verwachten dat ze normerend en normaliserend werken, maar die hier anders dan gewoonlijk opereren en uiteindelijk het gevoel van vervreemding nog verhogen: zo is er bijna altijd een ik-persoon, die hier echter niet duidt en interpreteert, maar zich ertoe beperkt het chaotisch-droomachtige te registreren; verder hebben nogal wat gedichten een verhaaltjesstructuur: zo heeft het titelgedicht ΤΟ ΚΕΦΑΛΙ ΤΟΥ ΠΟΙΗΤΗ - HET HOOFD VAN DE DICHTER (met duidelijke allusies, zowel in titel als inhoud, op de mythe van Orpheus, wiens afgehouden hoofd bleef zingen ook nadat het in het water was geworpen) allures van een bijwijlen grappige anecdote, maar eigenlijk maakt die vertrouwde inkleding de inhoud alleen maar beklemmender.

Overigens doet dat vervreemdingseffect zich vooral voor bij een eerste lectuur: want de poëtische zeggingswijze van Sachtouris is zo overtuigend, dat men zich bij herlezing op een bepaalde manier gaat thuisvoelen in zijn vreemde

universum of op zijn minst de compleet overbodige vraag "Wat betekent dat nu allemaal ?" (rationeel uiteraard) laat vallen. Wat dit proces van inleving in niet geringe mate vergemakkelijkt is de uiterste eenvoud van Sachtouris' taalgebruik: die brengt o.m. mee dat de vertalers meestal bijna woord voor woord vertalen en toch prachtige effecten bereiken. Wie denkt dat ik hiermee afbreuk doe aan hun verdiensten, vergist zich schromelijk, want niets is zo moeilijk voor een vertaler als aanvoelen waar een letterlijke vertaling mogelijk is en zelfs vereist om de kracht van de originele zegging te laten aanvoelen (van vrije, "dichterlijke", vertalingen verlos ons, Heer). De weinige keren dat ik me aan de Nederlandse versie geërgerd heb, ging het om nodeloze afwijkingen van de eenvoud van het origineel (één voorbeeld: in ΠΑΡΑΒΟΛΗ - PARABEL zegt Sachtouris over de raaf die hij beschrijft ἓν ἄστρο ἔχει στὸ δεξιὸν τοῦ μᾶτι; in de vertaling wordt dat: een ster *is* in zijn rechter oog *gedrongen*, waarbij ik me alleen kan voorstellen dat de raaf tijdens een astrale vlucht in botsing is gekomen met een of ander hemellichaam en daarbij door een rondvliegende ster aan het oog is gekwetst: waarom hem niet gewoon een ster laten *hebben* in zijn rechteroog ?)

DE DUIF is een gedicht dat veel van wat ik hierboven heb aangestipt kan illustreren. Ik citeer de Nederlandse vertaling:

DE DUIF

Hier zou de duif voorbijkomen
 men had fakkels aangestoken langs de straten
 andere mensen stonden te wachten in de lanen
 kinderen hielden vlaggetjes in de hand
 de uren verstreken en het begon te regenen
 daarna werd de hemel heel zwart
 een bliksemschicht fluisterde iets vol angst
 en de schreeuw opende zich in de mond van de mens

toen heeft de witte duif met grimmige tanden
 als een hond gehuild in de nacht

Het gedicht begint als een bijna gewoon verhaal: ergens langs een parcours in de stad (de stad is nadrukkelijk aanwezig in veel gedichten van Sachtouris) staan volwassenen en kinderen om iemand feestelijk in te halen: weliswaar verwacht men eerder een koning of president dan een duif in deze context, maar in een sprookje moet het kunnen en misschien is het wel de vredesduif, die, vinden we, nog véél feestelijker zou moeten worden ingehaald dan alle koningen en presidenten ter wereld. Tot en met het lange wachten verloopt alles normaal: prominenten zijn nooit op tijd; voorts regent het bijna

systematisch bij dergelijke officiële plechtigheden, zodat we ook de volledig zwarte hemel op de koop toe nemen. Maar dan gaat het mis: er is een bliksem die iets fluistert zonder dat de gewone (en verlossende) donderslag erop volgt en *de* schreeuw (zeker niet het *hoera!* dat we in het begin hebben verwacht) is een zelfstandige macht geworden die zich opent in de mond (normaal opent een mond zich in een schreeuw, en nog normaler opent een mens zijn mond in een schreeuw), en hij opent zich niet in de mond van de mensen en kinderen die we daarstraks langs het parcours zagen staan, maar in de mond van de ene, geabstraheerde mens in het enkelvoud. Met het slotdistichon wordt de ontregeling van dit droomuniversum compleet: met de witte (let op het kleurencontrast: zwart-wit: kleuren spelen een belangrijke rol in Sachtouris' poëzie) duif die huult als een hond (de grimmige tanden, die we associëren met de wolf en in tweede instantie met zijn gedegenereerde afstammeling, de hond, maken de overgang) zitten we in volle nachtmerrie.

Tot slot zet ik nog een aantal bio- en bibliografische gegevens op een rijtje. Sachtouris is geboren te Athene op 29 juli 1919. In 1939 stopt hij met zijn studies om zich volledig op de poëzie toe te leggen. Zoals zovele van zijn generatiegenoten wordt hij getekend door de verschrikkingen van Wereldoorlog II. Ook zijn legerdienst (1949-51) is een traumatiserende ervaring. Sinds 1955 leeft hij op een klein flatje in Athene, geïsoleerd, maar niet afgesloten voor het wereldgebeuren. Zoals gezegd kan hij in de neo-surrealistische traditie worden gesitueerd, die zich van het oorspronkelijke surrealisme onderscheidt door een pessimistischere levensvisie en het verzaken aan het gratuite woordenspel. Dichters die hem hebben beïnvloed zijn o.a. Ezra Pound, T.S. Eliot, Dylan Thomas en de Duitser Georg Trakl.

Sinds 1945 heeft hij twaalf dichtbundels gepubliceerd. In 1977 verscheen een bundeling van de eerste negen als *ΠΟΙΗΜΑΤΑ 1945-1971*. Daarna publiceerde hij nog *ΧΡΩΜΟΤΡΑΥΜΑΤΑ* (KLEURWONDEN, 1980), *ΕΚΤΟΠΛΑΣΜΑΤΑ* (EKTOPLASMA'S, 1986) en *ΚΑΤΑΒΥΘΙΣΗ* (VERGAAN, 1990).

Ter afronding nog dit: dit is een prachtige keuze in een prachtige vertaling. De korte inleiding van Jan Veenstra is zeer verhelderend. Een aanrader.

Daniël KNECHT

"HOMOSEKSUALITEIT EN KUNST : DE TRIOMF VAN HET OVERBODIGE EN ZINLOZE"

KOSTAS TACHTSÍS' VRESELIJKE RECHTERSTOEL

Kostas Tachtsís, een van de belangrijkste naoorlogse Griekse auteurs, is ook in het Nederlandse taalgebied geen onbekende. Dat is vooral de verdienste van Hero Hokwerda, die voor uitgeverij Bert Bakker - en met subsidies van de EG - vroeger reeds Tachtsís' (enige) roman *Het derde huwelijk* en zijn (enige) verhalenbundel *Het wisselgeld* heeft vertaald¹. Nu is daar ook het postuum verschenen boek *De vreselijke rechterstoel* aan toegevoegd², volgens het persbericht van de uitgeverij "een bekroning en verdieping van zijn andere werk" (overgenomen uit het nawoord van de vertaler). Daarmee is zowat het hele literaire proza van deze merkwaardige figuur in het Nederlands vertaald.

"Het leven is belangrijker dan de kunst"

Tachtsís werd geboren in Thessaloniki op 8 oktober 1927, in een kleinburgerlijk milieu. Later zou hij zich in de meest uiteenlopende sociale klassen bewegen maar zich met geen ervan identificeren. Een ouder broertje was gestorven kort na de geboorte, "één van Tachtsís' idee-fixen" (p.15), zijn jongere zus speelde nauwelijks een rol in zijn leven. Het gezin viel al spoedig uiteen: vader werd door moeder het huis uitgezet, en Kostas werd opgevoed door zijn grootmoeder, met wie hij als kind naar Athene trok. Daar bracht hij zijn jeugd door, in een door vrouwen beheerste familie - grootmoeder, tante, twee ooms, af en toe ook moeder en zus - en tijdens de periode van rechtse dictatuur, oorlog, Duitse bezetting en burgeroorlog. Al vroeg had hij seksuele contacten met beide geslachten; gaandeweg koos hij voor de mannen. Hij studeerde enkele jaren rechten, maar maakte die studie nooit af.

¹ *Het derde huwelijk* (oorspronkelijke titel *Τό τρίτο στεφάνι*, uit 1962) verscheen in 1986, en beleefde dit jaar een tweede druk in de reeks Ooievaar Pockets van Bert Bakker; *Het wisselgeld* (oorspronkelijke titel *Τά ρέστα*, uit 1972) verscheen in 1989.

² Kostas TACHTSÍS, *De vreselijke rechterstoel*. Vertaling: Hero Hokwerda. Amsterdam, Bert Bakker, 1992. 348 blz. ISBN 90 351 1143 5. Citaten in dit artikel met enkel een paginanummer als referentie, komen uit dit boek. Oorspronkelijke titel: *Τό φοβερό βήμα*. Αυτόβιογράφα. Athene, 'Εξάντας 1989.

Als schrijver debuteerde hij in de vijftiger jaren met twee poëziebundels, Συμφωνία του "Μπραζιλίαν" (*Brazilian-symfonie*, '54, met op het omslag een doodsbericht) en Καφεενείο τό "Βυζάντιο" (*Café Byzantium*, '56), beide genoemd naar kunstenaarscafés waar ook de dichters Embirikos en Elytis en de schilder Tsarouchis kwamen. In diezelfde periode schreef hij ook enkele nooit uitgevoerde of gepubliceerde stukken voor theater: hij raakte de manuscripten, uitgeleend aan vrienden, kwijt. (In één van die probeersels liet hij Pylades trouwen met Elektra, tot wanhoop van Orestes, die verliefd was op zijn vriend. Zoals hij hier een homoseksuele variëteit verzong voor de antieke mythe, zou hij het later meermaals doen in zijn autobiografische roman en verhalen: hij creëerde zijn eigen homoseksuele mythe.) Wat betreft poëzie en (origineel) theater bleef het bij deze bescheiden productie.

Tussen '54 en '64 leefde hij praktisch voortdurend in het buitenland: vijf jaar in Australië (de gelukkigste jaren van zijn leven, zei hij in een interview enkele maanden vóór zijn dood), en verder in West-Europa en de Verenigde Staten, waar hij de seksuele revolutie meemaakte. Een inkomen haalde hij uit de meest uiteenlopende beroepen en activiteiten: als spoorweg-beampte in een Australisch stadje, als matroos op een Deens vrachtschip, als travestiet in New York, als gids in Mykene. In Australië begon hij te schrijven aan *Het derde huwelijk*, maar hij bleef worstelen met het aangewezen vertelstandpunt, - er kwam zelfs een psychoanalyse aan te pas. Tijdens een kort verblijf in Griekenland ('60) herbegon hij de roman in zijn definitieve vorm, en hij voltooide hem tijdens een scootertocht door Europa. De eerste uitgave, in '62 en op eigen kosten, was geen groot succes: van de 1200 exemplaren raakten er ondanks Tachtsis' soms groteske pogingen aanvankelijk slechts enkele tientallen verkocht, - waarvan vijf aan de dichter Andreas Embirikos, iets waarop Tachtsis erg trots was.

In de laatste jaren vóór de junta van de kolonels was hij redakteur van het literaire tijdschrift Πάλι ('64 - '67), waarvoor hij enkele verhalen schreef die opgenomen zouden worden in de bundel *Het wisselgeld*. Merkwaardig genoeg kwam zijn doorbraak er precies tijdens de junta, waartegen hij duidelijk stelling nam (o.a. door de ondertekening van de *Verklaring van de 18* in '69). In '67 was zijn roman al vertaald in het Frans (bij Gallimard) en het Engels (bij Alan Ross en Red Dust; later werd het de eerste Griekse roman die als *Penguin pocket* verscheen), en in '70 kwam er de eerste "officiële" Griekse uitgave, bij Έρμής. Dezelfde uitgeverij publiceerde twee jaar later *Het wisselgeld*. (Ondertussen zijn beide boeken overgenomen door het uitgevershuis Έξάντας, en zijn van *Het derde huwelijk* in Griekenland

meer dan 100.000 exemplaren verkocht. Het is verfilmd voor de Griekse televisie - plannen van Kakogiannis en Angelopoulos voor een speelfilm zijn nooit verwezenlijkt - en vertaald in een tiental talen.) In '68 kreeg hij een beurs van de *Ford Foundation*, en in '71-'72 woonde hij opnieuw in de U.S.A., afwisselend in New York en Iowa, waar hij *writer in residence* was.

Na de periode van de junta publiceerde Tachtsis nog nauwelijks literair werk: een "allegorische pseudo-science-fictionroman" (p.331) waaraan hij in '65 was begonnen, raakte nooit voltooid, hoewel hij dat in '76 nog van plan was; in '79 verscheen *Ἡ γιὰ μὲν ἡ Ἀθήνα (Mijn grootmoeder Athene)*, een verzameling verhalen, essays en een interview³; andere verhalen schreef hij - vanwege de royale gages - voor *Playboy*. Daarnaast gaf hij nog enkele vertalingen uit van antiek (Aristofanes) en hedendaags Europees theater. Ondertussen hield hij zich min of meer actief bezig met de problemen van de hedendaagse Griekse maatschappij, o.a. met die van homoseksuelen en travestieten. Hij kwam daarbij zwaar in aanvaring zowel met de belangrijkste homo-organisatie als met het travestietenmilieu, waartoe hij naar eigen zeggen part-time behoorde. De laatste jaren van zijn leven woonde hij in de Atheense wijk Kolonos; hij werd thuis gewurgd in de nacht van 25 op 26 augustus 1988, naar algemeen wordt aangenomen door een "klant" die hij meegenomen had. De moord is niet opgehelderd, maar in *De vreselijke rechterstoel* lezen we dat Tachtsis vroeger al het mikpunt was van een moordpoging opgezet vanuit het travestietenmilieu. De omstandigheden van zijn dood, die doen terugdenken aan die van Pasolini - bij de beschrijving van de vroegere moordpoging verwijst Tachtsis zelf naar Pasolini, p.274 -, hebben op zeer uiteenlopende wijze weerklank gevonden in de Griekse en buitenlandse literaire pers⁴, - net als het hele leven en oeuvre van dit *enfant terrible*. Dat Melina Merkouri hem een staatsbegrafenis bezorgde, werd evenmin unaniem toegejuicht.

In een interview uit 1976 verklaarde Tachtsis dat hij twee ambities had in dit leven: 3 à 4 goede boeken schrijven en veel de liefde bedrijven. Hij voegde er dadelijk aan toe dat hij zijn eerste ambitie nog niet had verwezenlijkt, en veel verandering is daarin niet meer gekomen. Trouwens: *'Het leven*

³ Een Nederlandse vertaling van het titelverhaal is opgenomen in *Het wisselgeld*.

⁴ Νέα Ἑστία bv. eerde de nagedachtenis van de schrijver door over de doodsomstandigheden te zwijgen (ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς τὴ μνήμη τοῦ νεκροῦ δὲν ἐπιθυμοῦμε νὰ τὸν (sc. θάνατον) σχολιάσουμε); Ὁδὸς Πανός, een ander literair tijdschrift, gaf Tachtsis' dood daarentegen heroïsche proporties door haar in Iyrisch proza te bezingen.

is belangrijker dan de kunst', had hijzelf herhaaldelijk verklaard (p.12). Geregeld werd hem dan ook voor de voeten geworpen dat hij ολιγογράφος (weinigschrijver) of συγγραφέας του ενός βιβλίου (schrijver van één boek) was. Soms verwees hij als antwoord naar door hem bewonderde auteurs die ook geen overweldigend oeuvre bijeschreven, zoals Kavafis en Dimitris Chatzis (samen met Tachtsis wel eens tot de "neopopulisten" gerekend; naast zijn inderdaad beperkte literaire produktie was die wél erg actief wat betreft filologische en politiek/culturele publicaties); andere keren antwoordde hij dat hij zichzelf niet als beroepsauteur beschouwde ("ik moest toch iets op mijn identiteitskaart zetten"), of dat de Griekse maatschappij en haar ideeën en verwachtingen tegenover "de schrijver Tachtsis" hem een *writer's block* bezorgden. Het is inderdaad opvallend dat een groot deel van zijn literair werk buiten Griekenland is ontstaan.

Dit alles betekent niet dat hij gedurende zijn laatste levensjaren niet meer heeft geschreven. Na *De vreselijke rechterstoel* verscheen, in 1992, eveneens postuum 'Από τη χαμηλή σκοπιά (*Vanuit de laagte bekeken*), een bundel essays, interviews, brieven en andere teksten. Ook een dagboek van de laatste vier jaren zou gevonden zijn, maar is bij mijn weten nog niet uitgegeven.

Door dit nogal uitvoerig overzicht over "leven en werk" van Kostas Tachtsis, probeer ik gevolg te geven aan wat hijzelf als de enige legitieme benadering van zijn oeuvre beschouwde: (*Zijn grootste vijanden...*) *zijn nú al degenen die, goed bedoeld of heimelijk erop uit hem in eigen ogen aanvaardbaar te maken, zijn leven schijnheilig negeren en zich met zijn werk bezighouden zonder enig verband tussen die twee zaken te leggen. Een houding die bij uitzondering vergeeflijk kan zijn in het geval van schrijvers wier leven toch geen enkel belang vertoont, maar ónvergeeflijk in het geval van Tachtsis, omdat zijn leven misschien wel de enige sleutel vormt voor de ontcijfering en juiste interpretatie van zijn werk* (p.12).

In *De vreselijke rechterstoel* (dat in de Griekse uitgave de ondertitel *Autobiografie* draagt) is die verstrengeling van leven en werk evident, zoals Tachtsis tussendoor uitdrukkelijk opmerkt: *mijn liefdeleven en mijn ontkiemende leven als schrijver, die onverbrekelijk verbonden zijn en die trouwens de twee hoofdassen vormen waaromheen de nog volgende bladzijden zullen draaien* (p.110)⁵. Maar ook zijn vroeger literair werk draagt een nadrukke-

⁵ Niet alleen de volgende overigens: op p.93 benadrukt Tachtsis ten overvloede *dat alles wat ik tot hier geschreven heb (...) om één as draait en één enkel doel heeft: geleidelijk de onbekende, maar onverbrekelijk verweven aspecten te onthullen van de twee activiteiten die mijn belangstelling opgeslokt, mijn meeste tijd in beslag genomen en mijn*

lijk autobiografische inslag, zij het minder expliciet.

Het Verdriet van Griekenland

Het derde huwelijk is één lange monoloog van Nina, die de tragikomi-sche geschiedenis vertelt van haar eigen leven en van de familie Longos, waartoe ze door haar derde huwelijk, met Thodoros, is gaan behoren. De eigenlijke hoofdfiguur is Ekavi, Nina's vriendin en Thodoros' moeder. In feite is de familie Longos geïnspireerd op Tachtsis' eigen familie langs moederskant: Ekavi is zijn eigen grootmoeder, en hijzelf verschijnt als de kleine Akis in de roman. Die speelt zich af in de eerste helft van deze eeuw, tegen de achtergrond van de woelige gebeurtenissen in en rond Griekenland: Balkanoorlogen, Eerste Wereldoorlog, de Grote Katastrofe in Klein-Azië, dictatuur van Metaxas, Tweede Wereldoorlog en burgeroorlog. Maar die gebeurtenissen vormen slechts een decor: het boek is in de eerste plaats een beschrijving van de kleinburgerlijke Griekse maatschappij uit die periode, met haar ruime gezinsverbanden en voortdurende familieruzies, haar patriarchale ordening waar vrouwen het voor het zeggen hebben, haar dubbele moraal. Het is een archetypische roman geworden, waarin vele Grieken een stukje van hun eigen verleden herkennen, zoals als Hugo Claus' *Verdriet van België* voor de Vlamingen. (Het stoorde Tachtsis dat "de toeristen" nog steeds Kazantzakis lezen in plaats van zijn eigen roman, die een veel getrouwer beeld geeft van de moderne Griekse werkelijkheid. Maar ondertussen is ook zijn beeld al weer achterhaald.)

Door het hele boek lang consequent Nina aan het woord te laten (ook al citeert die vaak Ekavi), geeft Tachtsis een bijna fotografisch beeld - hijzelf noemde *Het derde huwelijk* meta-hyperrealistisch -, niet enkel van een bepaalde stedelijke klasse, maar ook van haar taal en stijl. Nina gebruikt een kleurrijk mengsel van geleerde en volkse woorden en uitdrukkingen: Tachtsis bespeelt alle registers van de taal, schijnbaar zonder zich om de taalkwestie te bekommeren. De roman heeft een meeslepende, op het eerste gezicht gemakkelijke vertelvorm, vol associaties, chronologische sprongen en niets ter zake doende uitweidingen. Precies deze 'architectonische anarchie' (in de woorden van Hokwerda) maakt de charme uit van het werk, en het is jammer dat ze naar het einde toe meer en meer plaats maakt voor een "ordelijker"

leven getekend hebben: seks en het schrijverschap. Nu was die band ook vóór dit boek al duidelijk, zij het niet door iedereen geapprecieerd. De algemene beoordeling van Νέα 'Εστία over de auteur, enkele weken na zijn dood, was "dat zijn privé-leven hoe dan ook een onaangename schaduw wierp over zijn hele oeuvre".

relaas van de gebeurtenissen.

Tot het eind van zijn leven is Tachtsis vóór alles beschouwd als de auteur van dit ene boek: nog een kwarteeuw na de eerste publicatie begonnen interviews met vragen over *Het derde huwelijk*, en ook in *De vreselijke rechterstoel* heeft de auteur zelf het meermaals en uitvoerig over het ontstaan, de verspreiding en de receptie ervan. En terecht: de roman is een meesterwerk.

De meeste verhalen uit *Het wisselgeld*⁶ spelen zich af in hetzelfde milieu en met dezelfde personages, maar de centrale figuur is hier Tachtsis zelf. De beschreven periode ligt wel iets later dan die uit de roman: vooral van de jaren '30 tot de jaren '50; één verhaal uit de bundel, *De schoenen en ik*, speelt zich af in '67, bij het aantreden van de junta. Hijzelf noemt de bundel "een keten van verhalen met dezelfde hoofdpersoon, maar op verschillende leeftijden en met telkens verschillende maskers" (*De vreselijke rechterstoel*, p.47, in dezelfde bewoordingen p.333). Als er een rode draad loopt door de bundel, is het de ontwikkelende (homo-)seksualiteit van de jongeman.

Het wisselende vertelstandpunt - er zijn verhalen in de eerste en in de derde persoon, het titelverhaal is zelfs in de tweede persoon - geeft Tachtsis de kans zelf aan het woord te komen, o.a. expliciet over het schrijven zelf en over zijn homoseksualiteit. Dit berooft naar mijn gevoel sommige verhalen van hun spankracht en vooral suggestiviteit (zo bv. *Mijn vader en de schoenen*, en *Het eerste beeld*, dat eerder essayistisch is). Waar hij geen misbruik maakt van de auctoriële narratieve situatie, ontpopt hij zich tot een meesterlijk verteller, misschien ietwat breedsprakig (een kritiek die in Griekse én buitenlandse recensies aangehaald is). De associatieve vertelstijl van Nina vinden we terug in een verhaal als *De rode mantel*.

"Autobiografie is een bijna onmogelijke zaak"

⁶ De bundel is opgedragen aan de nagedachtenis van de één jaar vroeger overleden Giorgos Seferis, bestempeld als τελευταίου μεγάλου της ελληνικής ποίησης, *de laatste grote van de Griekse poëzie*. De jury's van de Leninprijs voor de Vrede ('77 voor Giannis Ritsos) en de Nobelprijs voor Literatuur ('79 voor Odysseas Elytis) dachten er blijkbaar anders over. Elytis lijkt trouwens ook in *De vreselijke rechterstoel* een impliciete sneer te krijgen wanneer Tachtsis het heeft over "de Egeïsche Zee van de dichters waar hij de spot mee dreef" (p.7). Een laat antwoord op Elytis' lauwe reactie toen Tachtsis hem en Embirikos in 1960 de eerste hoofdstukken van *Het derde huwelijk* voorgelezen had? (Embirikos noemde het enthousiast "een Nieuwgrieks epos", Elytis zei enkel: "ik wist niet dat je zo mooi kon lezen", p.290.)

In de jaren '80 was het bekend dat Tachtsis aan zijn memoires schreef. In interviews bleef hij er vaag over: hij noemde het iets tussen een autobiografie en een roman⁷, en het voortdurende uitstel van publicatie weet hij, enkele maanden voor zijn dood, aan "problemen van esthetische orde. Dus niet (aan) de vraag *wat* ik zal schrijven, maar *hoe* ik het zal schrijven, zodanig dat het de schrijver Tachtsis waardig is en het geen ordinaire semi-literatuur is. Een autobiografie is niet zomaar een moeilijke, maar een bijna onmogelijke opgave." Uit *De vreselijke rechterstoel* zelf blijkt dat hij óók met het *wat* worstelde, of tenminste geworsteld had: geregeld vermeldt hij de moeilijkheden die hij had om zijn eigen "hele waarheid" onder ogen te zien, iets wat hij als een noodzakelijke voorwaarde aanvoelde om te kunnen schrijven (b.v. p.202, 276, 335).

Om welke reden dan ook, de autobiografie is dus pas gepubliceerd na Tachtsis' dood, door de met de auteur bevriende literator Thanasis Niarchos. Die maakte een selectie uit de verschillende versies van de afzonderlijke hoofdstukken; de titel is van Tachtsis zelf: *Τό φοβερό βήμα (De vreselijke rechterstoel)* verwijst naar de voorbeden uit de Goddelijke Liturgie van Ioannes Chrysostomos, waarvan een zinsnede ("en een goede verdediging voor de vreselijke rechterstoel") ook als motto van het boek is opgenomen⁸.

"Al met al is het boek geen roman geworden, geen autobiografie, geen dagboek, geen essay, maar een beetje van alles", schrijft Hero Hokwerda in zijn nawoord. Het werk, dat geen structurele eenheid vertoont, valt nog het best te benoemen met de modieuze term 'ego-document'.

Het opent met een "inleiding" (pp.7-13) door ene Achilleas Tavoularis, waarachter Kostas Tachtsis zichzelf verbergt. "Tavoularis" vertelt over de onopgehelderde dood (ongeval? moord? zelfmoord?) van Tachtsis op zee in de buurt van Australië, beschrijft de reacties in Griekenland, belicht kort de persoonlijkheid en het werk van de auteur, en geeft een verantwoording van de uitgave, waarin hij "een allegaartje van gegevens" heeft bijeengebracht, grotendeels samengesteld uit "drie versies van zijn autobiografie" en een

⁷ Zo in een radio-interview uit 1985: "het is niet echt een autobiografie om de doodeenvoudige reden dat - om het omgekeerd te zeggen, het kan geen roman zijn omdat ik niet geloof dat er vandaag een roman kan geschreven worden (δέν πιστεύω ότι σήμερα μπορεί να γραφτεί μυθιστόρημα, hij spreekt dus niet alleen voor zichzelf). Ik geloof niet dat het nog mogelijk is om de werkelijkheid maskers op te zetten, zodat wat ik schrijf een autobiografie is die de plaats zal innemen van een roman".

⁸ De volledige voorbede luidt: Χριστιανὰ τὰ τέλη τῆς ζωῆς ἡμῶν, ἀνώδυνα, ἀνεπαίσχυντα, εἰρηνικὰ καὶ καλὴν ἀπολογία τὴν ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ αἰτησώμεθα.

dagboek. De openingszin luidt "Elke profetie is een veredelde vorm van zwarte magie". En het is verbijsterend hoe profetisch deze hele "inleiding" is: mits enkele aanpassingen betreffende de omstandigheden van Tachtsis' dood had ze écht als inleiding geschreven kunnen zijn door Thanasis Niarchos. Tachtsis zet hier de argeloze lezer op het verkeerde been, ook al door de voor hem ongebruikelijke stijl, die een hybridische filologentaal parodieert.

De eerste helft van het boek (pp.15-158) behandelt vrij systematisch Tachtsis' jeugd tot zijn zestiende (1943). De fictie van de redactie door Tavoularis wordt nog enkele bladzijden volgehouden ("...", schrijft Tachtsis in versie B van zijn autobiografie"), tot en met een letterlijke overname van een passage uit *Het derde huwelijk* (p.20), maar vanaf p.23 is alles in de eerste persoon gesteld. Nogal wat gebeurtenissen zijn de lezer al bekend van *Het derde huwelijk* of *Het wisselgeld*, wat soms ook expliciet aangegeven wordt. Conform de door Tachtsis zelf aangegeven "hoofdassen" ("seks en het schrijverschap") ligt de nadruk nog duidelijker op de seksuele avonturen. Het relaas van een gebeurtenis uit 1943 wordt abrupt afgebroken, en daarmee eindigt dit deel.

Daarop volgt een kort verhaal (pp.159-164), getiteld *Een beroeps*, dat zich afspeelt in Rome in 1953. Als literatuur is het voor mij één van de hoogtepunten van het boek: het is sober, sfeervol, spannend, ironisch, en eindigt op een fijne pointe. De elders vaak storende tussenkomsten van de verteller Tachtsis blijven hier zo goed als achterwege. *Een beroeps* haalt het niveau van de beste verhalen uit *Het wisselgeld*.

Onder de titel *Aantekeningen en wondertekenen* zijn dagboekfragmenten verzameld uit 1971 (pp.165-223), toen Tachtsis in de Verenigde Staten verbleef. Het is een soms chaotische mengeling van actuele *faits divers*, flash-backs en bespiegelingen. Op 19 oktober noteert hij zelf over dit dagboek: "datgene wat ik hier schrijf, vermijd ik over te lezen. Ik zou het alleen maar zo saai en slap (πληκτικά κι άνούσια) vinden, dat ik het zou willen verscheuren" (zoals hij deed met een dagboek uit de jaren '50). Tachtsis was erg lucide.

Het andere bed (pp.224-240) is één monoloog, gericht tot een psychoanalyticus in New York. Hij heeft het vooral over een eerste psychoanalyse in Sidney in 1960, waarmee hij wou afkicken van zijn pas begonnen liefdelieven als travestiet, maar die hem in feite enkel van het "trauma" van (de moeizame conceptie van) *Het derde huwelijk* afhielp. De associatieve opbouw van deze monoloog doet terugdenken aan de springende verteltechniek van Tachtsis' roman, en hier is ze op haar plaats: die anarchistische woordestroom past zowel bij een Griekse volkswrouw als bij een intellectueel op de sofa.

Diezelfde stijl stoort mij dan weer in het laatste deel van het boek, *Sorry, meneer Tachtsis, ik wist niet dat u het was* (pp.241-335). Het begint met een krantebericht van 18.12.1981 over een zelfmoordpoging van Tachtsis, en verhaalt de lange aanloop ertoe: de botsingen van de auteur met de homobeweging en het travestietenmilieu in Athene. Tussendoor worden ook dagboekfragmenten uit 1981 zelf ingelast. Door de vele sprongen in de tijd vereist dit deel grote aandacht van de lezer; o.a. door de vermelding-zondermeer van talrijke namen, soms slechts met afkortingen, wordt die aandacht niet altijd beloond, en heeft men bij momenten de indruk als buitenstaander flarden van een vertrouwelijk gesprek op te vangen.

De vreselijke rechterstoel vertoont manifeste structurele en stilistische onvolkomenheden, waarvan ik er al een aantal heb gesignaleerd. Uit het inhoudsoverzicht zal gebleken zijn dat het boek bestaat uit heterogene onderdelen, die totaal los staan van elkaar. Bovendien stoot men soms op bijna woordelijke hernemingen: het verhaal over het "duiven vangen", verteld op pp.54-56, komt weer op pp.232-233; en zowel op p.33 als op p.324 gaat hij in op de vaak gestelde "naïeve" vraag in hoever *Het derde huwelijk* autobiografisch is. Vraag is of deze onvolkomenheden te wijten zijn aan Tachtsis' dood vóór de publicatie. Volgens Niarchos was het boek zo goed als klaar, en zo stelde Tachtsis zelf het ook voor aan zijn uitgeefster, kort voor zijn dood. Hokwerda betwijfelt dit en vraagt zich af "of het boek niet gedoemd was altijd een torso te blijven" (p.347).

Of het boek in zijn gepubliceerde vorm volledig aan de bedoeling van de auteur beantwoordt, zal wel altijd onzeker blijven. Overigens lijken er me sterke aanwijzingen te zijn dat Tachtsis zelf voor een postume uitgave opteerde. Bij herhaling lezen we in de dagboekfragmenten dat "niemand het vóór mijn dood (zal) lezen" (b.v. p.202 en 310). De vreselijke rechterstoel uit de titel verwijst naar de goddelijke rechtspraak na de dood, - al geloofde Tachtsis niet in een hiernamaals met beloning en straf⁹. En bovenal is er de fictieve maar profetische inleiding, waarin staat dat Tachtsis "geen valse profeet zou willen blijken te zijn". Hij beschrijft er zoals gezegd zijn eigen dood op 8 oktober (zijn geboortedatum) in Australië; - kort voor hij vermoord werd vroeg hij zijn uitgeefster een ticket naar Australië, om vóór de

⁹ De slotparagraaf uit Hokwerda's nawoord over Tachtsis' geloof in de goddelijke gerechtigheid, "dat hij daar uiteindelijk, na alle eenzaamheid en verguizing in deze wereld, de rechtvaardiging zou vinden" (p.348), komt dan ook bevreedend over. Overigens betreürde Tachtsis - die paradoxaal genoeg dikwijls een moralist was - dat er geen hel en geen hemel bestaan: in een interview uit 1976 verzucht hij: "Nu er geen hel en geen hemel is, zouden de mensen op een of andere manier vóór hun dood gestraft moeten worden, en zich bewust zijn van de *redenen* waarom ze gestraft worden".

publicatie Griekenland uit te zijn. In *De vreselijke rechterstoel* voorspelt hij zijn eigen vroege dood (p.306), spreekt over zelfmoord ("De kunst, die haar gelovigen moord verbiedt, moedigt zelfmoord aan", p.313), droomt: "Wat zou het toch mooi zijn (...) als je bij je begrafenis kon toekijken en die kon beschrijven..." (p.334). Heeft Tachtsis' moordenaar de perfecte realisatie van die droom verhinderd?

Tachtsis over zichzelf, schrijven, seks en Griekenland

Als geheel is *De vreselijke rechterstoel* - ondanks hier en daar een snuifje Kavafis en Tachtsis' virtuoze pen - géén literair meesterwerk, en wat mij betreft zeker geen "bekroning en verdieping" van zijn andere werk. Het boek heeft vooral een documentaire waarde, en is interessant voor wie geïnteresseerd is in de persoon en de ideeën van Kostas Tachtsis. Ik wil hier vier aspecten aanhalen: de (auto-)biografische gegevens, de opvattingen over literatuur en het schrijverschap, over (homo-)seksualiteit, en over het moderne Griekenland.

Over de laatste drie items sprak Tachtsis ook al in vele interviews; echt nieuw zijn vooral zijn **autobiografische onthullingen** over de periode vanaf de jaren '50. Over zijn jeugd, uitvoerig beschreven in het eerste deel van het boek, had hij het al in *Het derde huwelijk* en in *Het wisselgeld*; de correcties en aanvullingen veranderen in essentie niets aan het beeld dat men al had over de jeugd en het familiemilieu van de schrijver. Relevanter als historische documenten zijn de - nochtans minder systematische - beschrijvingen van Tachtsis' verblijven in Australië en de Verenigde Staten (met een frappante terugblik op de gevolgen van het McCarthyisme voor homoseksuele ambtenaren van het State Department), van zijn rol in het verzet tegen de junta (waarin hij zich een buitenbeentje voelde), van zijn verwickelingen met homo- en travestietenbeweging (vooral over de achtergronden van het ontstaan van de eerste Griekse homo-organisatie), van zijn contacten met andere personaliteiten (zoals de reeds vernoemde Embirikos, Elytis, en Tsarouchis - met wie hij een soort liefde-haat verhouding had; er is ook een bijzonder amusante beschrijving van de onderlinge relaties tussen Irene Pappas, Melina Merkouri, Kakogiannis, Volonakis en Chatzidakis). Doordat het bijna altijd om terloopse beschrijvingen gaat van *petites histoires*, zijn er zoals gezegd ook heel wat passages die duister blijven. Tenslotte dient erop gewezen te worden dat *De vreselijke rechterstoel* - zoals de titel suggereert - een apologie is, en dat Tachtsis zelf zijn autobiografie motiveert met de gemeenplaats "dat de aanval de beste verdediging is" (p.335). Verwacht dus

geen objectief verslag van de historische werkelijkheid¹⁰.

Eén van Tachtsis' stokpaardjes is zijn eigen schrijverschap. De over het hele boek verspreide informatie over de totstandkoming en de moeizame verspreiding van *Het derde huwelijk* is boeiend, tenminste voor wie vertrouwd is met het werk, - de auteur gaat daar trouwens van uit (p.33). Maar de geregeld opduikende bespiegelingen over het verschil tussen roman en autobiografie, en over de verwerking van werkelijkheid tot fictie (over "de wijzigingen en toevoegingen die vereist zijn bij het herscheppen van de werkelijkheid tot kunst", p.104, maar ook p.33, 110, 128, 324-328..., zie ook reeds in het verhaal *Mijn vader en de schoenen* uit *Het wisselgeld*), zijn goedkoop en pedant, en werken vermoeiend. Of, zoals hijzelf aan de psychoanalyticus toevertrouwt: "ik kan gemeenplaatsen zeggen die in mijn eigen oren origineel klinken" (p.227).

Revelerend is Tachtsis' opvatting over zijn vertaalactiviteit. In het dagboekfragment van 27 september 1971 geeft hij een vertaling van de openingsverzen van Euripides' *Medeia*, gevolgd door de opmerking: "Ooit moet ik die vertaling eens afmaken - als ik een opdracht daartoe krijg, natuurlijk. Kunst moet uit liefde voortkomen, maar ze moet ook betaald worden. De rest is prietpraat" (p.204). In interviews uit '76 en '85 herhaalde hij dat hij erg graag Euripides, en meer bepaald de *Medeia*, zou vertalen, maar niet als hobby. Blijkbaar is niemand op het aanbod ingegaan: het is bij de vier in *De vreselijke rechterstoel* opgenomen verzen gebleven.

Seks is het belangrijkste onderwerp van het boek, en daarbij gaat het niet alleen om een palmares van Tachtsis' avonturen. Hij reflecteert geregeld over zijn eigen "onorthodoxe" (*zijn* term) homoseksualiteit - die hij meteen problematiseert - en over de verschillende vormen van seksualiteit in het algemeen.

Tachtsis verwerpt - zeker in zijn eigen geval - de stelling dat homoseksualiteit aangeboren zou zijn: "als ik over mijn kinderjaren spreek en over

¹⁰ Opvallend zijn de vele tegenstrijdigheden tussen Tachtsis' relaas van zijn verblijf bij de Griekse homoseksuele dichter Nikos (Spanias) in 1971 in New York (pp.205-211), en Spanias' eigen herinneringen aan die periode, beschreven in 'Ο Ταχτσής κι εγώ (*Tachtsis en ik*). Tachtsis beschrijft zijn vriend als een kleptomane, wat hem dwars zat, terwijl Spanias over gezamenlijke winkeldiefstallen vertelt; Tachtsis zegt dat Nikos *Het derde huwelijk* gelezen had, "en met veel plezier", terwijl Spanias spreekt over de obsessie manier waarop Tachtsis hem de roman wou doen lezen, eraan toevoegend dat hij nog steeds (in 1988) niet verder is geraakt dan de eerste dertig bladzijden.

het milieu waarin ik ben opgegroeid, is het omdat dáár - en niet bij een of andere speling van de natuur of (goede of slechte) eigenschap van mijzelf - alles begonnen is" (p.93). Reeds in het verhaal *Het eerste beeld* uit *Het wisselgeld* (voor het eerst verschenen in Πάλι in 1966) zocht hij de oorzaak van zijn homoseksualiteit in de matriarchale omgeving waarin hij opgroeide: "hij was de mannen gaan bekijken met de ogen van een vrouw". In *De vreselijke rechterstoel* vermoedt hij dat ook enkele mislukte pogingen om in zijn jeugd met een meisje naar bed te gaan "de normalisering van mijn emotionele betrekkingen met het andere geslacht" (p.104) hebben verhinderd.

Uit het bovenstaande zou men de indruk kunnen krijgen dat Tachtsis zijn eigen homoseksualiteit beschouwt als een *dispositie*, door eventueel aanwijsbare factoren noodzakelijk bepaald. Elders nochtans spreekt hij van een *keuze* voor (overwegend) homoseksueel *gedrag*. Een keuze die omkeerbaar is, zoals hij claimde in een geruchtmakende uitspraak op de radio in 1985: "Ik ben geen homoseksueel (meer¹¹). Misschien ben ik het ooit geweest, maar ik zie niet in waarom ik,... waarom een marxist kan ophouden marxist te zijn en een homoseksueel niet kan ophouden homoseksueel te zijn. Ik heb trouwens nooit geloofd in dat soort onderscheid, nooit". Zijn leven lang had hij inderdaad ook heteroseksuele contacten, als man met vrouwen én als perfecte travestiet - dus als vrouw - met mannen: zeker in Tachtsis' eigen opvatting moeten deze laatste contacten, waarbij vele mannen niet beseften dat ze *het* met een man deden, als heteroseksueel beschouwd worden. Hij liet zich daarvoor trouwens steevast betalen - zoals voor zijn vertalingen. Die biseksualiteit noemde hijzelf het behoren tot de 'derde' sekse (p.220, met nogal banale beeldspraak uit de elektriciteitsleer. Het begrip "derde sekse" werd eind vorige, begin deze eeuw door de bevrijdingsbeweging courant gebruikt voor homoseksualiteit, maar Tachtsis' gebruik van de term staat daar klaarblijkelijk los van).

Het is merkwaardig hoe Tachtsis de Griekse (en zijn eigen) opvatting over homoseksueel gedrag opponeert aan de Westeuropese en Amerikaanse, die "in de grote Romeinse traditie van de decadentie" staat, "waaruit de West-Europeanen, niet in staat de klassiek-Griekse geest te vatten, nog altijd putten" (p.167). De door hem beschreven opvatting van het (moderne) Griekse volk sluit verbazend goed aan bij de antiek-Griekse, zoals Herman De Ley ze behandelt in zijn bijdrage in dit tijdschrift, hoewel Tachtsis nergens blijk geeft van vertrouwdheid met de literatuur ter zake. In een gesprek met een voortrekker van de door hem geridiculiseerde homobewe-

¹¹ De dagbladen Τά Νέα, Αύριανή en Μεσημβρινή gaven de uitspraak weer als Δεν είμαι πια ομοφυλόφιλος; in de transcriptie door de interviewer, Giorgos Chronos, zelf staat έχώ δέν είμαι ομοφυλόφιλος.

ging¹² spreekt hij over het onderscheid "tussen 'boven' en 'onder', tussen actieven en passieven; (...) een Griekse vondst - de klassieke gulden snede, de *maat* - om losbandigheid en schuldgevoelens te voorkomen en om, in laatste instantie, juist het onderscheid van de mensen in goede en slechte onmogelijk te maken." Het geeft de mannen het recht "ook zo af en toe eens met een man naar bed te gaan zonder zichzelf nu meteen als homoseksueel te beschouwen" (p.257). Die homoseksuele praktijk zou volgens Tachtsis altijd wel marginaal blijven, "omdat de homoseksuele begeerte in de mens zelf ook marginaal is. Homoseksualiteit, masturberen, kunst: de triomf van het overbodige en zinloze" (p.264).

De ontluikende homoseksualiteit wordt onderwerp van kunst (literatuur) in *Het wisselgeld* en het eerste deel van *De vreselijke rechterstoel*. In ons taalgebied is recent hetzelfde ondernomen door Eric de Kuyper, in zijn cyclus taferelen uit de kinderjaren/adolescentiejaren (ondertitel die ook bij Tachtsis' werk zou passen) *Aan zee, De hoed van tante Jeannot, Mowgli's tranen* en *Grand Hotel Solitude*. Er zijn treffende gelijkenissen en even treffende verschillen. De gelijkenissen betreffen vooral feiten en omstandigheden: beide auteurs brachten hun jeugd door in twee grote steden (resp. Thessaloniki en Athene, en Brussel en Antwerpen), en ze hielden van de stad: gedetailleerde, erg zintuiglijke beschrijvingen van "hoe het was" nemen bij beiden een belangrijke plaats in. Hun jeugd werd overschaduwed door (de gevolgen van) de Tweede Wereldoorlog, waardoor vroegere kleinburgerlijke welvaart tot een mythisch verleden ging behoren. Beiden groeiden op in een onconventioneel, door vrouwen beheerst gezin met nauwe familiebanden (De Kuyper bij zijn moeder, *veuve De Kuyper*, zijn oudere zus Annie en tante Jeannot). Beiden spreken uitvoerig over een vrouwelijke toneelrol als kind, over een lange ziekte waardoor ze een schooljaar verloren maar waarin ze met de wereldliteratuur kennismaakten, over hun fascinatie voor de cinema(-zalen). "Kunst en werkelijkheid lagen eens te meer in elkaars verlengde", schrijft De Kuyper (*Mowgli's tranen*, p.51). Het zou als motto voor Tachtsis' hele oeuvre kunnen dienen.

Er zijn ook grote verschillen. Waar seks al vroeg effectief deel uitmaakte van Tachtsis' realiteit, was erotiek voor de jonge De Kuyper één van de domeinen van de verbeelding, naast dans en film: zijn werk is gekenmerkt door een esthetiserende sensualiteit. De Kuyper schrijft voortdu-

¹² In zijn dagboek beschrijft Tachtsis op een bijzonder cynische manier een bijeenkomst van een Amerikaanse plaatselijke homo-bevrijdingsbeweging (pp.217-218). Zo maakt hij zich ook - een beetje gemakkelijk - vrolijk over de vrouwenbeweging ("in feite zijn het lesbiennes", p.219).

rend in de derde persoon, en bewaart als verteller een grotere afstand dan Tachtsis, die naar mijn smaak te veel expliciteert vanuit het standpunt van de volwassene. Maar het grootste verschil is typerend voor wat Tachtsis het onderscheid tussen het Griekse en het Westeuropese homoseksuele model noemt: waar De Kuyper een geleidelijke *bewustwording* van een homoseksuele *geaardheid* beschrijft, is er bij Tachtsis zoals gezegd sprake van een geleidelijke *keuze* voor een homoseksueel *gedrag*.

Hier en daar spreekt Tachtsis expliciet over de **Griekse samenleving** en de Griekse identiteit. Het gaat daarbij vooral om sterke uitspraken, die niet altijd gemotiveerd of geïllustreerd worden. Mooie voorbeelden: "Als volk hebben we grote behoefte aan psychoanalyse, niemand is daar zo hard aan toe als wij, maar ja..." (p.227); "... terwijl in Griekenland de klassen door elkaar liepen (...), alles door elkaar liep, alles was er verboden en alles kon je er doen" (p.259). Het was een haat-liefde verhouding met zijn geboorteland die hem ertoe aanzette geregeld voor langere periodes in het buitenland te verblijven, maar nooit definitief. Zijn gevoelens bij terugkeer waren trouwens ook al contradictorisch: in '60 "leken het land en zijn inwoners mij zó mooi!" en raakte hij "in een mystieke trance" (p.289); in '64 trof hij "dezelfde hel van provincialisme, gedateerde ideeën en onopgeloste tegenspraken die ik bij mijn vertrek had achtergelaten" (p.330).

Een niet verder uitgewerkte opvatting van hem ("ik heb óók mijn vooroordelen", p.262) is de nefaste Franse invloed in Griekenland. In *De vreselijke rechterstoel* schampert hij op "onze Frans opgevoede sociologen", die zich na de junta "met verwoede gulzigheid gestort (hadden) op de Griekse samenleving" (p.262). In een interview uit '85 veralgemeent hij die nefaste invloed ("πάντα οι Γάλλοι είχαν μάλλον κακή επίδραση στους Έλληνες"), en wijst een historische oorsprong aan: de Fransen zouden het antieke Griekenland altijd door een Romeinse bril bekeken en nooit echt begrepen hebben; bij de uitbouw van de moderne Griekse stedelijke maatschappij (na de onafhankelijkheid) "was Frankrijk in de mode, en onze burgers adopteerden die Franse clichés die ons zoveel schade berokkend hebben".

Over de huidige toestand was de moralist Tachtsis pessimistisch: op een vraag van de Ἐλεύθερος Τύπος, een half jaar vóór zijn dood, naar zijn mening over de hedendaagse maatschappelijke realiteit in Griekenland, antwoordde hij met volgende tirade: "De slechtste kanten van ons nationaal karakter, gebrek aan principes, consequentie en professionalisme, zijn nu de norm. Bedrog, fraude, leugens en demagogie worden beschouwd als de enige toegangswegen tot succes. Werk om te eten en steel om te bezitten (Δούλεψε

νά φᾶς καί κλέψε νά ἔχεις). Vulgariteit, banaliteit, zelfvernietigende waanzin, verraad, oppervlakkigheid, ongeschiktheid voor lange-termijn planning, analfabetisme, sociale onaangepastheid, gebrek aan opvoeding - waarmee te beginnen?"

Een fraaie uitgave

De vertaling is zoals we dat van Hero Hokwerda onderhand gewoon zijn: uitstekend, met een zwierigheid die Tachtsis' taal recht doet, en met gevoel voor stijlnuances (b.v. in de inleiding van "Achilleas Tavoularis"). De enige vergissing die me opviel is het wegvallen van een zin in de tweede paragraaf van p.29. Enkele detailbemerkingen: de inconsequentie in de weergave van Griekse straatnamen valt Griekskundigen dadelijk op: soms lezen we de genitief- (Megalou Alexandroustraat, p.68), soms de nominatief-vorm (Achilles Deliyannisstraat, p.73); waarom het leenwoord ντοσιέ met "map" vertalen (p.13, i.p.v. *dossier*), en het Griekse woord δυσπραγία met "deconfiture" (p.16, i.p.v. *tegenslag*); het spottende ἡ Τσαρούχω (vervrouwelijkte vorm van Tsarouchis) wordt "haar van Tsarouchis" (p.185, mijn voorstel: *tante Tsarouchis*); voor βασανιστές zou ik *folteraars* verkiezen boven het dubbelzinnige "martelaars" (p.180). Bevreemdend klinken mij in de oren "marxistisch angehaucht" (p.12) voor μαρξίζων (*marxiserend*) en "wij psalmzingen U" (p.90) voor Σέ ὑμνοῦμεν (*wij loven U*). Hier en daar gebruikt Hokwerda enkel in Noordnederland gebruikelijke uitdrukkingen: "B. en W." (p.10, in Vlaanderen *college van burgemeester en schepenen*), "legeszegels" (p.282, in Vlaanderen *fiscale zegels*). Maar in een vertaling is een keuze onvermijdelijk, en is het logisch dat voor de Nederlandse vorm is gekozen.

In de noten had men wél rekening mogen houden met Vlaamse lezers (en kopers): zo helpt de "verduidelijking" over de Griekse homo-organisatie AKOE "vergelijkbaar met het COC" (p.275) de gemiddelde Vlaming weinig vooruit: een toevoeging "of met de FWH (Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit) in Vlaanderen" was welkom geweest. Over het algemeen zijn de noten overigens verhelderend (en vaak noodzakelijk); misschien hadden er enkele méér gemogen: b.v. bij "protospatharioi" (p.24, Byzantijnse eretitel), "Sarakatsanenherders" (p.45, Griekse bedoeïnen), de vier verzen op p.204 (de openingsverzen van Euripides' *Medeia*). Maar ik vit.

Het nawoord van de vertaler biedt een beknopte maar indringende toelichting bij het oeuvre van Tachtsis, waarmee hij na deze derde vertaling

natuurlijk als geen ander vertrouwd is. Ook de vormgeving tenslotte verdient een speciale vermelding, omwille van het omslag, waarvoor gebruik is gemaakt van een schilderij van Giannis Tsarouchis. Dat was trouwens ook al het geval bij *Het derde huwelijk*, waardoor de Nederlandse uitgave van beide werken niet alleen mooier, maar ook toepasselijker ontworpen is dan de Griekse.

De vreselijke rechterstoel hoort thuis op het boekenrek van ieder die geïnteresseerd is in de hedendaagse Griekse literatuur en (ook sub-)cultuur. Maar laat zij of hij éérst *Het derde huwelijk* of *Het wisselgeld* lezen.

Kristoffel DEMOEN

Geraadpleegde bronnen (naast het oeuvre van Kostas Tachtsis zelf)

Ἐλευθεριατικὴ (27 maart 1988), interview met K.T. door Nikos Parnassas.

Διαβάζω 3-4 (oktober 1976), Ταχτοῦς: Εἶμαι ἐδῶ, κι ἐκεῖ, καὶ παντοῦ... (interview met K.T., herdrukt in Διαβάζω 198, september 1988, pp.66-79).

Ἐλεύθερος Τύπος (5-6 maart 1988), interview met K.T. door Lefteris Kypraios.

Grodent, Michel, Panorama van de Griekse letteren (vertaling R. Detrez), Brussel 1982.

Lychnari 7,1 (1993), pp.12-14, interview uit 1988 met K.T. door Frida Bioubi, vertaling Marjen Voltman.

Νέα Ἐστία 124 (september 1988), pp.1250-1251, Ἐπικαιρότητες. Κώστας Ταχτοῦς.

Ὁδός Πανός 39 (november-december 1988): Ἀφιέρωμα στὸν Κώστα Ταχτοῦ (met redactionele bijdragen van de uitgever Giorgos Chronas, foto's, zes brieven van Tachtsis aan Chronas, weergave van het radiogesprek uit 1985 tussen Tachtsis en Chronas, reproductie van krantenartikels naar aanleiding van dit gesprek en van Tachtsis' dood, en gelegenheidsteksten en -gedichten van andere Griekse auteurs waaronder Nikos Spanias).